

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2022-1-2.8>

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України, професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: ПРОБЛЕМИ І ВИКЛИКИ У ПЕРІОД ВІЙНИ І МИРУ

POLITICAL AND LEGAL CONTENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA: PROBLEMS AND CHALLENGES IN THE PERIOD OF WAR AND PEACE

У статті розглядаються питання про зміст української національної ідеї, джерелом і носієм якої є Українська нація. Автор визначає Українську націю як етнічно-культурна спільнота, об'єднану мовою, вірою, духовно-культурних цінностями, менталітетом, надбаннями політичної та правової культури, поведінковими особливостями, моральним світоглядом, особливістю міжлюдських стосунків та реагування на добро і зло, здатністю до співчуття іншій людині, гостинністю, правовою культурою. Досліджена співвідношення між поняттями «Українська нація» і «Український народ». Український народом називається спільнота усіх національностей і етносів, які проживають в Україні, **які визнали українську національну ідею як державотворчу та суспільну цінність**. У статті продовжені багаторічні дослідження автора цих проблем та звертається увага на те, що відповідно до статті 5 Конституції України її «батьки», у тому числі і автор, назвали Український народ тільки носієм суверенітету і джерелом влади. Виклад думок автора спрямований на те, щоб переконати читача в ширшому сприйнятті проблеми і доказати, що Український народ є суб'єктом влади.

Автор відносить до складових української національної ідеї як прагнення народу до створення незалежної держави, а також розуміння місця і ролі держави як спільної справи Українського народу, держави яка є результатом Суспільного Договору та має бути соціальною і правовою. Також розглядається питання про поняття громадянського суспільства, яке виникає коли відбувається самоусвідомлення народу себе як нації та інституціалізація суспільства. Автор відзначає, що в умовах російської війни проти України, яка характеризується як геноцид Українського народу та екоцид, тобто руйнування його життєвого середовища, українська національна ідея наповнюється новим змістом, в основу якого, мають бути покладені як відновлення держави у кордонах 1991 року, так і відбудова зруйнованої інфраструктури та життєвого простору. З врахуванням цієї обставини ще раз підкреслюється значимість економічного патріотизму як складової національної ідеї та одного із провідних принципів права, який виключає економічну ізоляцію, спрямований на відновлення і розвиток національної економіки.

Ключові слова: українська національна ідея, Українська нація Український народ, Суспільний Договір, держава як спільна справа, громадянське суспільство, інституціалізація, самоусвідомлення нації.

The article examines the content of the Ukrainian national idea, the source and carrier of which is the Ukrainian nation. The author defines the Ukrainian nation as an ethnic and cultural community, united by language, faith, spiritual and cultural values, mentality, political and legal cultural heritage, behavioral characteristics, moral worldview, a feature of interpersonal relations and response to good and evil, the ability to empathize with others people, hospitality, legal culture. The relationship between the concepts of «Ukrainian nation» and «Ukrainian people» has been studied. The Ukrainian people is the community of all nationalities and ethnic groups living in Ukraine, who have recognized the Ukrainian national idea as a state-building and social value. The article continues the author's long-term research of these problems and draws attention to the fact that in accordance with Article 5 of the Constitution of Ukraine, its «fathers», including the author, called the Ukrainian people only the bearer of sovereignty and the source of power. The presentation of the author's opinions is aimed at convincing the reader of a broader perception of the problem and proving that the Ukrainian people are the subjects of government.

The author refers to the components of the Ukrainian national idea as the desire of the people to create an independent state, as well as the understanding of the place and role of the state as a common cause of the Ukrainian people, a state that is the result of the Social Contract and should be social and legal. The issue of the concept of civil society, which arises when the people's self-awareness as a nation and the institutionalization of society occurs, is also considered. The author notes that in the conditions of the Russian war against Ukraine, which is characterized as genocide of the Ukrainian people and ecocide, that is, the destruction of its living environment, the Ukrainian national idea is filled with a new meaning, the basis of which should be the restoration

of the state within the borders of 1991, and reconstruction of destroyed infrastructure and living space. Taking into account this circumstance, the importance of economic patriotism as a component of the national idea and one of the leading principles of law, which excludes economic isolation and is aimed at the restoration and development of the national economy, is once again emphasized.

Key words: *the Ukrainian national idea, the Ukrainian nation, the Ukrainian people, the Social Contract, the state as a common cause, civil society, institutionalization, self-awareness of the nation.*

Джерелом і носієм української національної ідеї є Українська нація. Українська нація – це етнічно-культурна спільнота, єдність якої вимірюється мовою, вірою, спільністю духовно-культурних цінностей, менталітету, політичної та правової культури, поведінковими особливостями, морального світогляду, особливістю міжлюдських стосунків та реагування на добро і зло, здатністю до співчуття іншій людині, гостинності, правовою культурою.

На відміну від поняття «Українська нація» розуміння сутності і змісту поняття «Український народ» означає, що останнє – це спільнота усіх національностей і етносів, які проживають в Україні, які визнали українську національну ідею як державотворчу та суспільну цінність.

Тому важливим сьогодні є уточнення того, що розуміємо під сучасною національною ідеєю, яка об'єднує, цементує суспільство і націю, творить Український народ.

Український народ також характеризується певними ознаками, серед яких спільність мови, віра, духовно-культурна спільність, менталітет, побутова культура, традиції та обряди.

Досягнувши певного рівня спільності політичної і правової культури як загальносуспільного надбання Український народ стає політичною нацією, виступає не тільки як носій суверенітету та джерело влади, але й як суб'єкт влади. Український народ не потребує державного визнання себе як суб'єкта влади.

У статті 5 Конституції України її «батьки», у тому числі і автор, назвали Український народ тільки носієм суверенітету і джерелом влади. Але джерело влади – це свого роду місце, яке характеризується невичерпною силою суверенітету і у якому або з якого твориться влада. Разом з тим, навіть аналіз Конституції України дає підстави говорити про те, що Український народ є суб'єктом влади. Як такий суб'єкт Український народ здійснює владу або безпосередньо шляхом виборів чи на референдумі, загальнонаціональному опитуванні, або ж через органи державної влади і місцевого самоврядування. Як суб'єкт влади Український народ є власником природних ресурсів відповідно до статті 13 Конституції України [1].

Під час підготовки проекту чинної нині Конституції України була гостра дискусія за участю автора щодо конституювання права народу на збройний опір диктатурі. Тоді цю ідею не підтримали більшість членів Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по доопрацю-

ванню проекту Конституції України, членом якої був і автор.

Але ще раз повторимо, народу не потрібне державно-правове визнання його сили і повноважень. Народ має ці права апіорі і може ними скористатися у будь-який час, не запитуючи владу про дозвіл чи юридизацію цих прав. Це природне право Українського народу на власну державу, яке передбачає не тільки можливість здійснення влади прямо чи опосередковано через органи державної влади і місцевого самоврядування, але й природне право на визначення конституційного ладу, протидію диктатурі, вибір шляху розвитку держави, що і продемонстрував Український народ, коли вийшов на революцію «помаранчеву» у 2004 році чи на Революцію Гідності у 2013–2014 роках.

У теоретико-методологічному плані значним кроком уперед було конституювання проблеми захисту суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки як спільно справи Української держави і Українського народу у статті 17 Конституції України. Передбачити у 1996 році, що потреба у реалізації цієї статті появиться так швидко і що уже у 2014 році Росія почне війну проти України, яка переросте у широкомасштабну агресію 24 лютого 2022 року, передбачити це у 1991-1996 роках у час підготовки проекту та ухвалення Конституції України було неможливо, хоч розуміння того, що росія не випустить із «братських» обіймів Україну, як і побоювання на предмет того, що безкровне відновлення незалежності у 1991 році після столітньої боротьби, у якій полягли тисячі і мільйони Українців, може ще потребувати нової крові у боротьбі за незалежність було завжди. **Тому і завжди самостійна Українська держава розумілася як спільна справа влади і Українського народу, що стало ще однією складовою сучасної Української національної ідеї.**

Нагадаємо, що розуміння держави як спільної справи не є нашим національним винаходом. Ще з часів виникнення думок про правову державу у роботах філософів платонівської школи держава розглядалася як спільність людей, достатньо сильна для процвітання; узаконена спільність багатьох людей, сконструйована згідно з ідеями добра і справедливості [2, с. 117–118; 3, с. 35]. А видатний давньогрецький мислитель Аристотель (384 р. до н. е. – 322 р. до н. е.) уважав правильними такі форми державного устрою, які відповідають вимогам справедливості і загального добра [4, с. 378–380].

Згодом ідея держави як спільного правопорядку висловлювалася славнозвісним давньоримським мислителем М.Т. Цицероном (106 р. до н. е. – 43 р. до н. е.). Така «юридизація» держави пізніше, як відомо, була сприйнята прибічниками ідеї правової держави [5]. Філософ також уважав, що держава має бути обмежена правом, а під дію законів повинні підпадати всі, тобто формулював у початковій формі прообраз принципів верховенства права та формально-правової рівності громадян перед законом.

Поширення християнства та утвердження його як панівної релігії в Європі (I–XI ст.) позначило злам правосвідомості: на зміну уявленням про панування природного, переважно людського, права прийшли ідеї панування права божественного, які позначили подальшу еволюцію уявлень про правову державу. У початковій формі також з'явилися та поступово поширювалися ідеї народного суверенітету (Тома Аквінський (1226–1275 рр.) та ін. [5]).

За часів Відродження (XIV — початок XVII ст.) почали утверджувалися погляди щодо необхідності закріплення та захисту прав і свобод людини, вільної від сваволі держави. Суспільне та індивідуальне мислення того часу ще не було достатньою мірою юридизованим, а скоріше антропоцентричним, воно теж поступово переорієнтовувалося на визнання важливості правових засад у житті суспільства. Сьогодні стверджуємо, що складовою Української національної ідеї стало розуміння такої спільної справи, якою є соціальна правова держава [6; 7].

Нагадаємо, що найбільший розквіт уявлення про правову державу отримали ще у працях мислителів Просвітництва та представників німецької класичної філософії XVIII – першої третини XIX ст. Поступово, зокрема у Франції та США, унаслідок революцій кінця XVIII – першої половини XIX ст. ідеї обмеження влади правом, правами народу і людини поєднуються з ідеями республіканської форми правління.

Так, відповідно до уявлень великого французького мислителя Ж.Ж. Руссо (1712–1787 рр.), держава керується Суспільним договором, який служить основою всіх прав, а метою її є встановлення загального блага [2, с. 223]. На нашу думку, визнання Суспільного договору як основи творення держави та системи права, впливає із розуміння держави як спільної справи народу і влади, еліти та громадянського суспільства.

Звідси, складовою Української національної ідеї є не тільки розуміння держави як спільної справи, а захисту її територіальної цілісності і суверенітету та безпеки – спільного обов'язку держави і Українського народу, але й усвідомлення значимості народного суверенітету як основи державотворення, що знаходить свій вияв у Суспільному Договорі.

Багато уваги розробленню теорії народного суверенітету, механізмів реалізації наро-

довладдя, утвердження громадянських свобод, концепції загальної волі як основи законодавства тощо приділив Ж.Ж. Руссо [8]. Його Суспільний Договір – це мовчазна згода усіх на творення і здійснення влади представниками народної еліти. Сьогодні ми говоримо про дихотомічний зміст Суспільного Договору, що включає ще Угоду між народом та державою, яка знаходить своє юридичне закріплення у Конституції, як це мало місце в Україні у Конституції 1996 року.

Прийняття Конституції у Верховній Раді України 28 червня 1996 року не відмінює її трактування як Суспільного Договору, оскільки Парламент ухвалив Конституцію від імені Українського народу, маючи повноваження в рамках народного представництва, спираючись на багатовікову історію українського державотворення та на результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, який схвалив Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року.

Етнічна нація за словами одного із вельетів Української духовної культури Івана Франка, появляється тоді, коли народ самоусвідомлює себе нацією. Позначені нами вище історичні віхи розвитку Української державності підтверджують як справедливість слів Івана Франка, так і факт самоусвідомлення себе українською нацією.

Український народ творить Українське суспільство. Одночасно відбувається інституціоналізація суспільства, яке твориться народом. Отже, суспільство стає громадянським коли інституціоналізується, здатне вступати у діалог державою прямо (на референдумі і виборах, наприклад), коли інститути громадянського суспільства беруть участь у творенні влади та у здійсненні контролю за діяльністю влади, беруть участь у правотворенні. Сьогодні в Україні сформоване громадянське суспільство, яке є не у кожній країні.

Для українців самоусвідомлення себе нацією пов'язане із українською традицією, обрядами, моральними цінностями, але передусім, духовно-культурним самоусвідомленням, із прагнення до волі та відновлення самостійної держави. Виразником такого самоусвідомлення стають наші духовні предтечі – представники творчої інтелігенції від Івана Котляревського, Тараса Шевченка та Івана Франка до героїв наших днів – В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Василя Стуса. А Український народ як політична нація, що складається із представників усіх національностей в Україні, визнає і шанує українську традицію, обряди, моральні цінності, прагнення до волі та самостійної держави, а також її виразників, частину яких ми назвали вище.

Водночас, підвищений інтерес до національної ідеї пояснювався нами раніше незавершеністю державного будівництва та розвитку

правової системи, інституційною слабкістю державного механізму, його низькою функціональністю, невизначеністю державної стратегії, а також неадекватним урахуванням (а часом – прямим ігноруванням) у ході впроваджуваних правових реформ національного менталітету, правової спадщини, а так само – і комплексу нових історичних, економічних, соціальних та політичних реалій, пов'язаних з особливостями сучасного етапу право- і державотворення [9; 10]. Сьогодні ми говоримо про те, що національна ідея потрібна як основа ідеології захисту суверенітету України, відновлення її територіальної цілісності та майбутнього вільного розвитку.

Разом з тим, складовою Української національної ідеї, прийнятої усім Українським народом, є європейський вибір України як шлях наступного вільного розвитку людини, суспільства і держави.

На нашу думку, українська національна ідея обов'язково спирається на відповідну правову традицію, що певним чином проектується на сучасність. Вона, ще раз підкреслимо, знайшла своє переконливе й закономірне юридичне оформлення в Конституції України, у Преамбулі якої зазначено, що Верховна Рада України приймає цю Конституцію, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення», а Україна проголошується у статті 1 Конституції суверенною і незалежною державою. У статті 5 Конституції України її «батьки», у тому числі і автор, назвали Український народ тільки носієм суверенітету і джерелом влади [1].

Автором уже неодноразово порушувалося питання про неспроможність твердження деяких вчених і політиків щодо того, що сьогодні національна ідея (витлумачена переважно у вузькому, етнонаціональному, контексті) себе вичерпала, а тому необхідно шукати нову ідею, яка консолідувала б Український народ. На це питання відповів сам Український народ, який піднявся на захист суверенітету і територіальної цілісності держави, своєї ідентичності та духовно-культурної спадщини проти широкомасштабної російської воєнної агресії як у 2014 році, так і після 22 лютого 2022 року. Саме навколо основного положення національної ідеї – прагнення народу жити в незалежній Українській державі об'єдналися представники різних національностей і етносів України і захистили її від запланованої кремлівським режимом окупації у режимі «бліц-кригу».

Із цього приводу зауважимо, що в умовах швидкого формування сучасної української нації, транзитивності в розвитку держави і права України [11–15], сплеску інформаційних та економічних воєн початку XXI століття, інших проблем, що ставлять під загрозу суверенітет України, всі проблеми соборності, незалежності

та суверенності Українського народу, влади і держави продовжують залишатися достатньо актуальними (надто в умовах триваючої російської збройної агресії, що є прямою і найнебезпечнішою загрозою існуванню самої новітньої Української державності). Вони ще довго не зникатимуть з порядку денного з огляду на дискретність сталої національної державотворчої традиції, зумовленої тривалою відсутністю досвіду функціонування незалежних державно-правових інституцій.

Нині українська національна ідея наповнюється новим змістом, в основу якого, з нашої точки зору, має бути покладено як звільнення окупованих Росією територій та відновлення держави у кордонах 1991 року, так і відбудова зруйнованої інфраструктури та життєвого простору. Така системна агресія дає підстави стверджувати, що російська війна проти України є геноцидом Українського народу та екоцидом, тобто війною, спрямованою на руйнування життєвого середовища Українського народу, яке одночасно загрожує усій Європі та цілому світу [16]. Тому розглядаємо економічний патріотизм як складову частину національної ідеї та один із провідних принципів права [17–21]. Деякі вчені пропонують також таким розуміти правовий або конституційний патріотизм 22–24-ї, проти чого не заперечуємо, вважаючи що саме економічний патріотизм наповнює і конституційну творчість, і правову творчість, і є принципом права. В основу економічного патріотизму мають бути покладені ідеї державного протекціонізму та сприяння національному товаровиробнику. Разом із тим економічний патріотизм орієнтує на формування та реалізацію унікальних стратегій економічного зростання в умовах соціальних викликів будь-якої складності та наголошує на потребі структурно-трансформаційних перетворень в українському суспільстві у вимірі реформування сучасних економічних інститутів. У цьому сенсі розроблення інтегративного стратегічного вектора економічного розвитку українського суспільства є одним із першорядних сьогоднішніх завдань [25].

Ми виходимо з того, що ідеям економічного патріотизму не суперечать ідеї правового патріотизму. Навпаки, вони є взаємодоповнювальними, адже обидві ґрунтуються на діалектичному поєднанні права нації на самовизначення і територіальної цілісності держави: у першому випадку йдеться про забезпечення цих принципів засобами економічної, а у другому – правової політики держави [17].

Економічний патріотизм означає визнання пріоритету національних економічних інтересів та їх утвердження державою. Натомість правовий патріотизм позначає правове оформлення і забезпечення національних цінностей, зокрема права Українського народу на самовизначення,

на створення і розвиток власної (Українського народу) державності, максимальне забезпечення прав і свобод людини через відповідальність держави перед своїми громадянами, підвищення авторитету закону і його неухильне виконання усіма державними органами та організаціями.

Політика правової держави не може мати іншого підґрунтя, як природні і невідчужувані права і свободи людини, утвердження і забезпечення яких є її головним обов'язком. Без цього неможливою є легитимність державної влади, що забезпечує її стабільність, а суспільству сталий

розвиток [3]. Отже, в основі як правового патріотизму, так і економічного патріотизму лежить принцип верховенства права, який поєднує у собі право природне і право позитивне, а також поєднує принципи економічного та правового патріотизму, поєднує ідеї антропоцентризму і соціоцентризму в організації і функціонуванні влади. Економічний патріотизм не може поєднуватися із спробами замкнутості національної економіки, що краще держава реалізує свій обов'язок щодо утвердження й забезпечення прав людини, то міцнішим буде й її суверенітет.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Див.: Татаркевич В. Історія філософії. Т.1 : Антична і середньовічна філософія / пер. з пол. А. Шкраб'юка. Львів : Свічадо, 1997. С. 117–118.
3. История политических и правовых учений : хрестоматия для юридических вузов и факультетов / сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. Харьков : Факт, 1999. С. 35.
4. Аристотель. Политика. Сочинения : в 4-х т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 378–380.
5. Тимошенко В. І. Правова держава: теоретико-історичне дослідження. Київ : Наукова думка, 1994. С. 7.
6. Костицький В. В. До питання про сучасну державу / В. В. Костицький. *Соціологія права*. 2016. № 4(19). С. 3–14.
7. Kostytsky V. Scientific ideas, legal progress, scientific legal doctrine: searching for the optimal power model in the modern state. *European science. Európska Veda. Scientific journal. Vedecký časopis*. Podhájska, 2019. Vol. 4. Pp. 47–50.
8. История политических и правовых учений XVII–XVIII вв. / редкол. : Грацианский П. С. и др. Москва : Наука, 1989. С. 116–129.
9. Костицький В. В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія та українські реалії / Ін-т законодав. передбачень і правової експертизи. К., 2003. 198 с.
10. Костицький В. В. Українська національна ідея: минуле і сучасне / Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. К., 2002.
11. Костицький В. В. Українська національна ідея: минуле і сучасне / Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. Київ, 2002. 21 с.
12. Козакевич О. М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах : дис. ... д-ра філософії : 081 ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 232 с.
13. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Одеса, 2016. 42 с.
14. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2016. 416 с.
15. Якушик В. М. Государство переходного типа: вопросы теории. Киев : Лыбедь, 1991. 199 с.
16. Костицький В. В. Протидія екоциду як складова міжнародно-правового екологічного імперативу та ухвалення Екологічної Конституції Землі. *Екологічне право*. 2022. № 1–2. С. 30–34.
17. Костицький В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище. *Право України*. 2001. № 6. С. 17–21.
18. Костицький В. В. Закон концентрації банківського капіталу: необхідність і дороги здійснення. *Право України*. 2002. № 12.
19. Костицький В. В. Економіко-правові проблеми концентрації капіталу: від промислово-фінансових груп до транснаціональних компаній. *Право України*. 2003. № 3.
20. Мазуренко А. Економічний патріотизм: Зеленський анонсував зниження податків для бізнесу і на бензин. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/22/7325043/>
21. Панченко В. Г. Форми прояву неопротекціонізму в політиці економічного патріотизму: аналіз сучасного досвіду розвинених країн в стимулюванні економічного зростання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 4. С. 27–32.
22. Хабермас Ю. Политические работы / сост. А. В. Денежкина ; пер. с нем. Б. Скуратова. Москва : Практис, 2005. 368 с.
23. Куян І. А., Андрушко І. П. Правовий патріотизм як оптимальна модель державницької ідеології України. *Часопис Київського університету права*. 2018. Вип. 3. С. 15–21.
24. Савчин М. Конституційний патріотизм у контексті постмодерного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 12. С. 93–97.
25. Глушко Т. П. Економічна теорія нації у контексті глобалізаційних процесів (соціально-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. С. 363.